

обідом усіх бажаючих, традиція два рази в місяць частину коштів переказувати у фонд «Таблеточки» та «Життєлюб», один із працівник організував із сусідами по під'їзді збір одягу – хороший одяг віддають малозабезпеченим, а гірший – на переробку.

Таких прикладів є багато, які виникли в рамках якоїсь певної компанії і зусиллями працівників дані ініціативи мають сильний соціальний посил. Окрім того, реалізація корпоративної соціальної відповідальності, на нашу думку, є, з одного боку, мотиватором для працівника, а, з іншого, способом реалізації та самореалізації, що в свою чергу збільшує лояльність працівника до компанії [3]. Тому для себе ми відмічаємо позитивний взаємозв'язок між корпоративною культурою організації та корпоративною соціальною відповідальністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Захарчин Г. М. Корпоративна культура: Навч. посібник / Г.М. Захарчин, та ін.; ред.: Г. М. Захарчин. Львів: Новий світ-2000, 2011. 344 с.
2. Ігнат'єва, І.А. Корпоративне управління : Підручник для студ. вищих навч. закладів / І. А. Ігнат'єва, О. І. Гарфонова. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 600 с.
3. Корпоративна культура : навчальний посібник / за заг. ред. Г.Л. Хага. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 403 с.
4. Лепейко Т. І. Організаційна поведінка : навчальний посібник. Харків: Вид. ХНЕУ, 2013. 156 с.
5. Юрченко, В.В. Корпоративна культура організації : Навч.посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2014. 144 с.

O. Gassab. The concept of corporate culture in psychology. – Article.

Summary. *The emergence of the phenomenon of corporate culture is primarily connected with the need to develop the culture of the organization. In the current period, this is especially relevant, since we are observing the rapid development of society, which contributes to national development.*

The article examines in detail the approaches to defining the concept of corporate culture. The concept of corporate social responsibility and the peculiarities of its implementation in Ukraine and abroad are considered.

Key words: *corporate culture, corporate social responsibility, stuff, organization, management, leadership, motivation.*

УДК 159.922.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5682/2022/37/24>

С. П. Дерев'яно

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології

Національний університет

«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

м. Чернігів, Україна

РЕЗИЛІЄНТНІСТЬ ТА ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ДІТЕЙ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕНЬ РІЗНИХ КРАЇН

Анотація. *У статті презентовано результати дослідження особливостей резилієнтності та емоційного інтелекту дітей під час війни на основі аналізу робіт вчених різних країн світу (США, Велика Британія, Ізраїль, Канада, Німеччина, Україна).*

Ключові слова: *резилієнтність, емоційний інтелект, діти, психотравмуючий вплив війни.*

Проблема резилієнтності дітей набуває особливої актуальності під час війни у зв'язку з прагненням вчених знайти ефективні засоби психологічного відновлення неповнолітніх від стресових подій у повсякденний період. Вивчення цього питання може слугувати теоретико-методологічним базисом для розробки

різноманітних психологічних технік та тренінгових програм антикризового спрямування. Оскільки проблема небезпеки війни для існування людини є визнаною у всьому світі, питання резиліентності дітей під час війни та стресозахисних резервів психіки (зокрема емоційного інтелекту) досліджуються вченими різних країн.

Аналіз даних, отриманих на основі застосування найбільш відомих та авторитетних наукометричних систем (Scopus, Web Of Science) показав, що в останні п'ять років вивчення вказаної вище проблематики є досить поширеним. Зокрема за даними міжнародної наукометричної бази Web Of Science такі дослідження відображено у 188 джерелах за 2018 р., у 172 джерелах за 2019 р., у 204 джерелах за 2020 р., у 213 джерелах за 2021 р. та у 109 джерелах за перше півріччя 2022 р. (інформація наведена станом на початок серпня 2022 р.). Найбільш велика кількість наукових досліджень зі вказаної теми за останні п'ять років проведена в США (298 публікацій), Великій Британії (135 публікацій), Ізраїлі (69 публікацій), Канаді (55 публікацій), Німеччині (53 публікації), Італії (46 публікацій).

У зв'язку з вищезазначеним, *мета* нашої роботи полягає у визначенні особливостей резиліентності та емоційного інтелекту дітей під час війни на основі аналізу робіт вчених різних країн світу.

США. У дослідженнях американських вчених особлива увага приділяється розробці програм розвитку адаптаційних здібностей дітей та їх резиліентності [1-4]. Зокрема Н. Баум з колегами методологічно обґрунтували ефективність програми BRI (Building Resilience Intervention). Ця розробка містить вправи на емоційну регуляцію та орієнтована на вихователів, які мали б здійснювати доречну емоційну підтримку дітей, постраждалих від війни [1]. М. Весселс вважає, що розробка програм розвитку резиліентності дітей повинна ґрунтуватися на теорії диференційного впливу, яку презентує в своїй роботі [2].

У роботах Р. Дехнела з однодумцями також наводяться методичні рекомендації щодо розвитку резиліентності дітей, які зазнали військової агресії – ключовим аспектом автори вважають здійснення впливу на емоційний стан дітей через соціальну підтримку найближчого оточення [3].

Р. Леклерк та Б. Маккарті запропонували проект розвитку резиліентності дітей, травмованих війною, через спеціально підібрані іграшки та ігрові завдання. Для створення іграшок передбачається залучення команди фахівців: дизайнерів, художників, ігрових психотерапевтів та психологів [4].

Резиліентність дітей, які зазнали воєнної агресії, характеризується американськими дослідниками здебільшого як адаптаційний ресурс, що допомагає вижити в екстремальних умовах життя [5; 6]. Поряд із тим, М. Келіфа з колегами відзначають несприятливий вплив дитячої травми на суб'єктивне відчуття благополуччя особистості в подальшому житті. Вчені провели масштабне лонгitudне дослідження (вбірка складалася з близько 500 осіб) та виявили переконливі дані, що несприятливі події дитинства негативно пов'язані з резиліентністю у дорослому віці [6].

Загалом, необхідно відзначити, що наукові публікації американських вчених ґрунтуються на дослідженнях сімей біженців, переважно з Сирії [3; 7] та Шрі-Ланка [5].

Велика Британія. Дослідження британських вчених містять змістовну інформацію щодо соціального компоненту резиліентності – стосовно впливу сім'ї на формування життєстійкості дитини, батьківської підтримки як важливого чинника резиліентності дитини під час війни та забезпечення її емоційної безпеки [8; 9].

У дослідженні Б. Ель-Ходарі та М. Самарі було показано, що стійкість дітей до впливу травматичних подій війни обумовлена розвинутими здібностями їх емоційного інтелекту та психологічним захистом, забезпеченим батьками. Емоційні здібності та емоційна підтримка батьків значно зменшували симптоми депресії та посттравматичного стресового розладу у більшості опитаних дітей [8].

Е. Аль-Хані з однодумцями розробили коротку 5-тижневу програму психологічного втручання для біженців (для батьків та їх дітей), яка має на меті навчити осіб, постраждалих у війні, методам психологічного відновлення [9].

Ізраїль. У роботах ізраїльських дослідників психологічна тематика війни активно обговорюється, тим більше, що ізраїльському населенню також прийшлося відчути на собі всі прикросці війни, пов'язані з Ізраїльсько-Палестинським конфліктом в останні роки.

М. Слоун та А. Пер аналізують проблематику емоційного реагування дітей на війну [10]; М. Зайднер, С. Камплер характеризують зв'язок між спогадами про терористичні атаки у дитинстві та психологічною стійкістю у дорослому віці [11]; М. Аль-Ягон, Л. Гарбі, Й. Річ підкреслюють взаємозв'язок між резиліентністю дітей та психологічними ресурсами їх батьків (зокрема копінг-поведінкою батька) [12]; Г. Розенберг з колегами визначають позитивні аспекти емоційної підтримки у діаді «дитина – вихователь» (турбота, заспокоєння, обмін емоційними переживаннями, відволікання) [13].

Канада. Канадські дослідники зосередили свою увагу переважно на теоретичних аспектах резилієнтності – М. Шевелл та М. Денов запропонували багатомірну модель резилієнтності [14]; Н. Джафарі з колегами означили детермінанти резилієнтності дітей [15]; М. Денов, М. Феннінг та багато інших канадських дослідників охарактеризували адаптаційні здібності сімей сирійських біженців, зокрема виділили адаптивні реакції дітей на нові умови життя, засоби забезпечення їх емоційної безпеки [16].

Б. Акессон та К. Соуза проаналізували результати інтерв'ю з представниками 46 сімей сирійських біженців (n=351) за трьома вимірами: життя перед переселенням в іншу країну, первинне переселення у табір біженців в іншій країні, надії на переселення в іншу країну на постійне місце проживання з прийнятними умовами для життя [17]. На основі зібраних даних дослідники розробили програму підтримки захисту дітей під час війни.

С. Пантер-Брік з однодумцями апробували арабську версію методики, спрямованої на вивчення резилієнтності (CYRM) та з'ясували, що показники резилієнтності обернено пов'язані з такими симптомами емоційного нездоров'я як тривога та депресивність [18].

Німеччина. Спектр уваги німецьких вчених охоплює методологічні аспекти проблеми формування резилієнтності у дітей. Д. Губер та Е. Вьорц впевнені, що резилієнтність виявляється здебільшого у здатності адаптуватися до кризових умов життя, при цьому джерелами резилієнтності дослідники означили довіру до інших людей, креативне сприймання реальності [19].

С. Хігген з групою інших дослідників визначили сім основних ресурсів резилієнтності: доступ до матеріальних благ, взаємодія з найближчим оточенням, ідентичність, контроль, культурна приналежність, дисципліна, згуртованість [20]. Вчені розробили систему психологічних утручань для дітей шкільного віку, які зазнали психотравмуючого впливу війни, шляхом посилення потенціалу одного з ресурсів резилієнтності.

Д. Бургін з групою однодумців виказали глибоку схвильованість цьогорічними безневими подіями в Україні, пов'язаними з розгортанням широкомасштабної війни, та констатували неминучість травми для дітей, які зазнали впливу воєнної агресії. Дослідники вважають, що резилієнтність дітей може бути посилена шляхом психосоціальних утручань та підтримки їх батьків перш за все в забезпеченні їх безпеки та гідних матеріальних умов життя [21].

Україна. Для нашої країни у теперішній час проблема резилієнтності особливо є актуальною – наразі вітчизняні вчені розглядають загальні аспекти формування резилієнтності [22; 23], особливості резилієнтності дітей [24; 25]. Поряд із тим, замало публікацій, які присвячені проблемам, пов'язаним з формуванням резилієнтності дітей в умовах війни, наукові пошуки у цьому напрямку ще тривають.

Проведене дослідження показало, що в іноземній літературі резилієнтність дітей презентується як низка адаптаційних здібностей, пов'язаних з емоційним інтелектом – здатністю дитини до швидкого переключення з негативних переживань до позитивних емоцій, здатністю до позитивного емоційного налаштування на подальше життя. Американські, англійські, ізраїльські, канадські, німецькі вчені запропонували систему психологічних утручань для дітей, які зазнали психотравмуючого впливу війни, шляхом посилення потенціалу одного з ресурсів їх резилієнтності, а також засобом соціальної підтримки їх батьків. Українські вчені також активно використовують ресурсний підхід щодо вивчення резилієнтності дітей у своїх дослідженнях.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку можуть полягати у більш детальному вивченні чинників, які сприяють посиленню резилієнтності дитини (складових емоційного інтелекту, стресостійкості).

ЛІТЕРАТУРА

1. Baum N. L.; Stokar Y. N., Brom D. Building Resilience Intervention (BRI) with teachers in Bedouin communities: From evidence informed to evidence based. *Children And Youth Services Review*. 2018. Vol. 87. P. 186 – 191.
2. Wessells M. G. Supporting resilience in war-affected children: How differential impact theory is useful in humanitarian practice. *Child Abuse & Neglect*. 2018. Vol. 78. P. 13 – 18.
3. Dehnel R., Dalky H., Al-Delaimy W. K. Resilience and Mental Health Among Syrian Refugee Children in Jordan. *Journal of Immigrant and Minority Health*. 2021. Vol. 24. 420 – 429.
4. Leclerc R., McCarty B. War, toys, play to heal: priming designers to create playthings promoting resilience in children in war zones, *International Journal of Play*. 2022. Vol. 11. P. 58 – 76.
5. Purgato, M., Tedeschi F., Barbui C. Trajectories of psychological symptoms and resilience in conflict-affected children in low- and middle-income countries. *Clinical Psychology Review*. 2020. Vol. 82.

6. Kelifa M. O., Yang, Wang P.G. Adverse Childhood Experiences Relate to Subjective Wellbeing in College Students: The Role of Resilience and Depression. *Journal of Happiness studies*. 2022. Vol. 11. P. 2103 – 2123.
7. Arenliu A., Bertelsen N., Weine S. War and Displacement Stressors and Coping Mechanisms of Syrian Urban Refugee Families Living in Istanbul. *Journal of Family Psychology*. 2020. Vol. 34. P. 392 – 401.
8. El-Khodary B., Samara M. The mediating role of trait emotional intelligence, prosocial behaviour, parental support and parental psychological control on the relationship between war trauma, and PTSD and depression. *Journal of Research in Personality*. 2019. Vol. 81. P. 246 – 256.
9. El-Khani A., Cartwright K., Calam R. Testing the Feasibility of Delivering and Evaluating a Child Mental Health Recovery Program Enhanced With Additional Parenting Sessions for Families Displaced by the Syrian Conflict: A Pilot Study. *Peace and Conflict-Journal of Peace Psychology*. 2018. Vol. 24. P. 188 – 200.
10. Slone M., Peer A. Children's Reactions to War, Armed Conflict and Displacement: Resilience in a Social Climate of Support. *Current Psychiatry Reports*. 2021. Vol. 23. P. 188 – 200.
11. Zeidner M., Kampler S. Memory traces of childhood exposure to terror attack and resilience and post-traumatic growth in adulthood. *Personality and Individual Differences*. 2020. Vol. 1. P. 155.
12. Al-Yagon M., Garbi L., Rich Y. Children's Resilience to Ongoing Border Attacks. *Child Psychiatry & Human Development*. 2022.
13. Rosenberg H., Ophir Y., Asterhan C. A virtual safe zone: Teachers supporting teenage student resilience through social media in times of war. *Teaching and Teacher Education*. 2018. Vol. 73. P. 35 – 42.
14. Shevell M. C. A multidimensional model of resilience: Family, community, national. 2021. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0145213421001083?via%3Dihub>
15. Jafari H., Kassin A., Climie E. A. Resilience in Refugee Children and Youth: A Critical Literature Review. *Canadian Psychology Psychologie Canadienne*. 2022. URL: <https://psycnet.apa.org/doiLanding?doi=10.1037%2Fcap0000320>
16. Denov M., Fennig M., Shevell M. C. Intergenerational resilience in families affected by war, displacement, and migration: "It runs in the family". *Journal of Family Social Work*. 2022. Vol. 22 (1). P. 17 – 45.
17. Akesson B., Sousa C. Parental Suffering and Resilience Among Recently Displaced Syrian Refugees in Lebanon. *Journal of Child And Family Studies*. 2019. Vol. 29. P. 1264 – 1273.
18. Panter-Brick C., Hadfield K., Ungar M. Resilience in Context: A Brief and Culturally Grounded Measure for Syrian Refugee and Jordanian Host-Community Adolescents. *Child of Development*. 2018. Vol. 89. P. 1803 – 1820.
19. Huber D., Woertz E. Resilience, conflict and areas of limited statehood in Iraq, Lebanon and Syria. *Democratization*. 2021. Vol. 28. P. 1261 – 1279.
20. Higgen S., Mueller J. T., Mosko M. Review: Universal mental health interventions for young students in adverse environments – a systematic review of evaluated interventions. *Child and Adolescent Mental Health*. 2021. URL: <https://acamh.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/camh.12493>
21. Burgin D., Anagnostopoulos D., Fegert J. M. Impact of war and forced displacement on children's mental health-multilevel, needs-oriented, and trauma-informed approaches. *Child and Adolescent Mental Health*. 2022. Vol. 31. P. 845 – 853.
22. Гупаловська В. Підтримка резиліентності у роботі зі стресом в період війни за допомогою прийомів травма-терапії. URL: <https://cutt.ly/kC1pvDI>
23. Їжа М. Проблеми розвитку громад і територій в умовах війни та після воєнного відродження в координатах стійкості та сталості. URL: <https://cutt.ly/dC1pfNV>
24. Ющенко І. М. Резилієнтність дитини в парадигмі ресурсного підходу. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. 2015. Вип. 128. С. 302 – 306.
25. Литвин Л. В. Засоби соціальної адаптації дитини у сучасному світі: досвід Німеччини. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/19667437.pdf>

S. Derevyanko. Resilience and emotional intelligence of children during the war: a review of research from. – Article.

Summary. The article presents the results of research into the characteristics of children's resilience and emotional intelligence during the war, based on the analysis of the works of scientists from different countries around the world (USA, Great Britain, Israel, Canada, Germany, Ukraine).

Key words: resilience, emotional intelligence, children, psychotraumatic impact of war.